

УДК 82-84:821.161.2-92Гончар

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2023.281353>Катерина Глуховцева* , Ірина Глуховцева**

ФУНКЦІЇ ЛІНГВІСТИЧНИХ АФОРИЗМІВ (на матеріалі щоденникових записів та публіцистики Олесь Гончара)

У статті описано функції лінгвістичних афоризмів, сентенцій Олесь Гончара, зафіксованих у щоденникових записках автора та його публіцистиці; звернено увагу на мету висловлювання, прагматичні інтенції письменника-класика української літератури. Автори використали описовий метод для характеристики фактичного матеріалу, функційно-семантичний та етнолінгвістичний аналізи запроваджено з метою ідентифікації етнокультурної інформації, прагматичний – скеровано на встановлення комунікативних стратегій автора, елементи дискурсивного аналізу тексту – для удокладнення змісту.

Ключові слова: лінгвістичний афоризм, репрезентативна, оцінна, інтимізуюча, кульмінативна, актуалізуюча, естетична, характерологічна, номінативна та метамовна функції.

Hlukhovtseva Kateryna, Hlukhovtseva Iryna. Functions of linguistic aphorisms (on the materials of Oles Honchar's notes and publicistics).

The article describes the function of linguistic aphorisms, sentential forms of Oles Honchar, written in the author's student notes and publicistics; the attention was paid to the aim of utterance, pragmatic intentions of the writer-classic of Ukrainian literature. The authors used a descriptive method to characterize the factual material, functional-semantic and ethno-linguistic analysis was carried out with the method of identifying ethno-cultural information, pragmatic – based on the installation of the author's communicative strategies, elements of the discursive analysis – for mastering the content.

It was proved that Oles Honchar's aphorisms about language are the key to the understanding of the author's essence of the language and a word, their function in the life of the Ukrainian community, in the life of an independent state; it is a struggle for the power and viability of the Ukrainian language as a means of communication. The writer's aphorisms, his maxims perform a representative function, because they demonstrate, first of all, the author's attitude to the language, an evaluative function, because they provide an assessment of the literary creativity of many Ukrainian writers. In the master of words sayings, the reader's attention is concentrated on the main specific features of the Ukrainian language, attention is drawn to the most pressing problems of today. Therefore, these utterances perform culminating, accumulative and actualizing functions.

Oles Honchar's aphorisms implement the aesthetic function, which allows you to transfer the subjective attitude to what is being reported. Among aphorisms there are many such ones, which have characterological and nominative functions. Metalanguage (metalinguistic) function of aphorisms is also used, if there are some words in them which serve for explanation of others, when after the author's comments, dialogic statements are established that express personal, interindividual and interactional character.

Key words: linguistic aphorism, representative, estimating, intimidating, culminating, actualizing, aesthetic, characterological, nominative and metalanguage functions.

Вступ. Термін *афоризм* походить від грецького ἀφορισμός, що означає 'визначення, вислів'. При тлумаченні цього слова І. Гнатюк підкреслює, що це «короткий влучний вислів, який передає узагальнену закінчену думку повчального або пізнавального змісту в лаконічній виразній формі» [Гнатюк]. Для удокладнення дефініції важливо, що це «...оригінальний вислів,

* Катерина Глуховцева, доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Полтава, Україна); e-mail: hlukhovtseva@gmail.com.

** Ірина Глуховцева, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Київ, Україна); e-mail: irynayaroslavna@gmail.com.

що виражає ... думку..., яка згодом неодноразово відтворюється іншими людьми. В афоризмі досягається найвища концентрація безпосереднього повідомлення й того контексту, у якому думка сприймається слухачами або читачами» [Афоризм]. Отже, до особливостей афоризму належать, по-перше, гранично стисле і водночас вичерпне визначення предмета чи ситуації; по-друге, концентрацію сутності всього висловлювання і контексту [Гнатюк]; по-третє, влучність словесної формули, джерело якої можна встановити [Загнітко 2012, с. 115]. Афоризми здебільшого впливають на свідомість оригінальністю формулювання думки у своєрідній, несподіваній, часом парадоксальній формі.

За характером вираження основної думки афоризми поділяють на три групи: афоризми-закономірності; афоризми-поради; афоризми-передбачення [Гнатюк]. За літературним походженням – на анонімні та авторські; за способом висловлення – на дефінітивні (близькі до визначень) та гаслові (закличні); за змістовим наповненням – повчально-однозначні та парадоксально-багатозначні, практичного і теоретичного спрямування [Загнітко 2012, с. 80]. За тематикою висловлювання розрізняють вислови лінгвістичного профілю, технічного, математичного, букіністичного та ін. Афоризмами можуть бути: прислів'я, сентенції класичних авторів, крилаті вислови з літературних і філософських творів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі лінгвістичні афоризми активно використовують в освітньому процесі в школі і виші, просвітницькій і пропагандистській діяльності передових культурних діячів. Тому актуальність комплексного багатоаспектного вивчення лінгвістичної афористики не викликає сумніву. Передусім учених цікавить питання експресивності образних висловлювань про мову та специфіка тропеїчних виразових засобів; адресність і вплив мовної особистості автора-лінгвіста на реципієнта; прагматизм мовця і слухача та ін. Нині поширене вивчення афоризмів, джерелом яких є елітарна спадщина історичних осіб, документалістика [Галич 2004], щоденниковий дискурс [Ігнат'єва 2017].

У наш час накопичено значний емпіричний матеріал. Це збірки лінгвістичних афоризмів [Лінгвістичні 2021], укладачами яких є нерідко викладачі закладів вищої освіти, учителі шкіл; науково-популярна література лінгвістичного профілю [Олійник 1994]; збірки публіцистичних виступів відомих письменників, журналістів, експертів з мовної політики [Мовчан 2022; Марусик 2022]; виступи передових культурних діячів по телебаченню, радіо [Гриценко 2012]; матеріали лінгвістичних дискусій у засобах масової інформації, соціальних мережах. Ці та інші джерела містять чимало афоризмів, які цікавлять громадськість. Вивчення подібного матеріалу забезпечить постійну увагу до питань функціонування мови в Україні та формування гуманістичного українського мовця.

Мета дослідження – з'ясувати функції лінгвістичних афоризмів, сентенцій Олесея Гончара, зафіксованих у щоденникових записах автора та його публіцистиці; звернути увагу на мету висловлювання, прагматичні інтенції письменника-класика української літератури. У статті використано описовий метод для характеристики фактичного матеріалу, функційно-семантичний та етнолінгвістичний аналізи запроваджено з метою ідентифікації етнокультурної інформації, прагматичний – скеровано на встановлення комунікативних стратегій автора, елементи дискурсивного аналізу тексту – для удокладнення змісту.

Виклад основного змісту. Відомий український письменник Олесь Гончар упродовж усього життя багато зусиль докладав для того, щоб берегти і пропагувати українське слово, демонструвати його незміряні щедроти, боротися за повноцінне функціонування. Про це свідчать його щоденникові записи, публічні виступи, публіцистичні статті. Не випадково його називають лідером національно-культурного відродження України другої половини минулого століття [Сироїд 2007]. У 60-х та 70-х роках «мовний мотив домінував у публіцистичних творах усної форми, яку тяжче було підпорядкувати ідеологічному контролю, у 80-х та 90-х – він стає провідним у творах інших жанрів – статті, нарисі, а також у теле- та радіовиступах й інтерв'ю... У них українська мова розглядається як державотворчий чинник, символ єднання українців світу, знак духовної естафети поколінь» [Галич 2004, с. 78]. Загалом «громадсько-політична діяльність Олесь Терентійовича Гончара, спрямована на захист та розвиток української мови, стала складовою національно-культурного відродження України, а в умовах демократизації суспільно-політичного життя в період “перебудови” – каталізатором державотворчих процесів» в Україні [Сироїд 2007].

І щоденникові записи, і публіцистика Олесь Гончара насичені висловлюваннями, які мають усі ознаки афоризмів. Більшість із них відомі, адже цитовані вченими, учителями, передовими культурними діячами. Передусім привертає увагу те, що з допомогою крилатих висловів автор репрезентує своє ставлення до мови. Нікого не залишає байдужим запис ще молодого юнака від 06.1943, у якому йдеться, що в Харкові, як повідомляє газета «Нова Україна», відбулася конференція українських письменників. «Доповідач Віктор Петров говорив про ренесанс української літератури. З'явилися нові “світила”, серед яких і мої шановані знайомі М. Ф. Наконечний, Парадиський, а далі Анатолій Гек, Варавва та інші. Їх уже поділили на генерації... Яка мізерія зібралася репрезентувати українську літературу!.. Як у них повертаються язика, як у них здіймаються пера! Краще вже крутити волам хвосту, ніж іти до них. По-моєму, чи прав був, чи ні, пишучи так, як вони писали раніш, але будь принциповим до кінця» [Гончар 2002, с. 14–15].

З тексту зрозуміло, що молодого патріота України переповнюють емоції, які виливаються в такий пристрасний заклик: «Важко добувати насущний хліб, та краще вже надирватися на каторжних роботах, ніж торгувати моїм ясним, моїм співучим українським словом» [Гончар 2002, с. 15]. Побудоване на протиставленні трьох інфінітивних форм дієслів недоконаного виду та якісно-означальних прислівників *важко ... , та краще... ніж*, висловлювання набуває значного експресивного навантаження, що відображає прагнення мовця за будь-яких обставин бути вірним своїм ідеалам.

Репрезентативну функцію виконують також образні висловлювання, що прямо називають уподобання автора: «Яка найкраща музика у світі? Для мене українська, італійська і гавайська» [Гончар 2002, с. 355]; «Україна – країна краси. Так думаєш, куди б не їхав: чи в Карпати, чи в степи, чи на Сумщину» [Гончар 2002, с. 364; записи 1965 року].

Помічаємо й такі сентенції, які сприяють інтимізації викладу думки, привертають увагу читача своєю безпосередністю, щирістю: «Коли звернув зі стежки в густі трави, то коники так і бризнули з-під ніг! Яка таки гарна в нас **мова**: коники бризнули з-під ніг!.. Дякую Богові, що дав мені народитися українцем» [Гончар 2004, с. 576].

Як митець, художник слова, відданий його служитель, Олесь Гончар розуміє, що твори високої художньої якості можна написати лише тоді, коли добре знаєш мову свого народу, володієш даром мовного чуття і розумієш тонкі нюанси народного мовлення. Тому письменник засвідчує відданість своєму народові як істинному творцеві мови: «Почуттям особливої вдячності сповнений зараз я до рідного народу, бо ж це він дав мені частку своєї творчої сили, дав мені своє **Слово**, свої духовні скарби (коли говорив це на трибуні – якраз уявився мені силует собору), це ж він, народ український, збагатив мене своїми думами і хвилюваннями, це він наснажив мої книги своїм великим, чесним і героїчним життям» [Гончар 2003, с. 335].

Оцінну функцію образні висловлювання Олесь Гончара про мову виконують тоді, коли автор висловлює розуміння того, що сучасна українська мова – це поліфункціональна система, багата мовними засобами: «Сучасна література не потребує оздоб. Думай складно, але пиши просто. У цьому полягає потреба часу, цього вимагає психіка сучасної людини, яка у всьому шукає основ. Повинь метафоричності зійде, а після цього неминуче запанує стиль, ясномовний, як правда» [Гончар 2002, с. 454]; «Кожна мова – це джерело творчої духовності, це запас генетичної сили й краси, що його народ передає тобі, щоб ти був, щоб ти не став німим, безголосим» [Гончар 1993, с. 198]. Уживання займенника другої особи (*ти*) посилює адресність висловлювання, зміцнює зв'язок автора і читача.

Роздумуючи над загальними засадами творчості українських письменників, Олесь Гончар розуміє, що і в художньому творі важливе кожне слово, і в термінології. Тут письменник виявляє себе як істинний поціновувач рідного слова, у якого розвинене мовне чуття: «Не люблю слова “прозаїк”; у часи Коцюбинського, здається, його й не було. Вигаданий сучасними літературознавцями, це покруч зовсім чужорідний для **української мови**, не відповідає законам її милозвучності. Та є ж у **нашій мові** й синоніми, які звучать у ній цілком природно: романіст, новеліст, повістяр або просто письменник... Доводиться боронити кожне **слово**» [Гончар 2004, с. 383].

Акумулятивну функцію, на наш погляд, виконують образні висловлювання, у яких ословлено загальні закони письменницької діяльності, що відтворюють Гончареве бачення призначення митця. Письменник начебто створює своєрідну абетку письменника, у якій сконцентровано увагу на основних правилах творчості або, як говорить Олесь Гончар, правдомовної літератури. Одночасно ці вислови виконують і оцінну функцію, бо представлені автором як ціннісні. Це передусім такі закономірності: «Література, мистецтво – це високорозвинута форма духовної культури людини» [Гончар 2002, с. 321]; «**Правдомовна література** – оце мусить бути наша мета» [Гончар 2003, с. 164]. А оскільки «Любов народна абикому не дається» [Гончар 2002, с. 299], то заслужити народну шану можуть тільки ті, хто любить мову, якою пише («На жаль, часом доводиться пояснювати елементарне: що без **любові до мови**, до рідної культури нема письменника» [Гончар 2003, с. 143]); обирає для розгляду ті теми, які зрозумілі й актуальні для сучасної полікультурної глобалізованої спільноти («Ми повинні заговорити **мовою** нашої **творчості**, яку розуміє світ. Творити всюди!» [Гончар 2003, с. 163]); писати образно («Моя професія – мислити, мислити образами» [Гончар 2002, с. 44]), але просто («Справді, людина – це стиль. Де відомий наш пишномовець сказав “хижим птахом вилупилась думка”, я просто сказав би: “він подумав”» [Гончар 2002, с. 387]); розуміти різницю між усним і писемним мовленням («**Усна мова** – це одна річ, а **слово друковане**

сприймається зовсім інакше» [Гончар 2004, с. 476]). Ці крилаті вислови сприймаються як своєрідні поради.

Здебільшого оцінну й акумулятивну функції виконують афоризми, сентенції, висловлені на адресу відомих письменників-класиків. Передусім Олесь Гончар – поціновувач Шевченкового слова, бо воно актуальне й нині. «Кобзар» письменник називає заповітною книгою українського народу («“Кобзар” – ця заповітна книга нашого народу – живе і понині, пульсує кожним своїм рядком. Це та поезія, яка не старіє, вона й сьогодні постає перед новими поколіннями у всій своїй повноцінності, у динамічно зростаючій силі» [Гончар 1993, с. 96]); правдивою розмовою з Богом («“Кобзар” – це суцільна розмова з Богом. Поетові Бог – співрозмовник, найвищий порадник і найвищий суддя» [Гончар 2004, с. 471]); народною думою, піснею («У симфонічному звучанні “Кобзаря” вчувається ліризм народної пісні й сувора поетика народної думи, у ньому відгомін волелюбних козацьких літописів і клекіт гайдамацького епосу» [Гончар 1993, с. 97]); це «“Стилістична відвага” – так хтось казав з іноземних дослідників про творчість Т. Шевченка. Влучно й точно» [Гончар 2002, с. 328]).

Зіставляючи мову творів Великого Кобзаря із сучасним побутовим мовленням, письменник не може не дивуватися засиллю суржикових явищ, побутуванню жаргонізмів, росіянізмів: «Мові Шевченковій не перестаю дивуватися. Не вчився в школах, пів життя минуло поза Україною, а звідки ж ця мовна розкіш, така музика, така моцартівська чистота? Абсолютне естетичне чуття. Народну пісню взяв як надійний взірць. Усе це вірно. Але й сама **мова України**, надто ж Шевченкового краю, видно, ще буяла тоді естетичною красою, соковитістю, пісенністю, образним багатством! А що залишилося сучасному селу (про місто вже й не кажу): суржик! Убогий, безбарвний, канцелярський жаргон колонізаторів та напродукованих ними відступників...» [Гончар 2004, с. 285].

Олесь Гончар доводить, що «у **мові** творчий геній української нації виявив себе найповніше» [Гончар 1993, с. 76]. Тому йому імponує увага «до народної поетики, до мови, до фольклорних багатств», яку він помічає у творах М. Стельмаха, Ю. Яновського [Гончар 2002, с. 133], П. Тичини: «Не перестають дивувати властивості його (Тичинино) слова. У ньому, ніби вперше мовленому, виникають раніше не знані ритми й видіння, що можуть сприйматися як первопчатки буття, як образ вічного руху. *Прокинувся я – і я вже Ти: / Над мною, піді мною / Горять світи, біжать світи / Музичною рікою*» [Гончар 1993, с. 143]; багатьох інших українських письменників: «Сьогодні українське радіо передало моє слово (першу подачу) про “недостріляне відродження”, як я його називаю, бо, крім Розстріляного, було і таке... Маю на увазі Тичину, Рильського, Сосюру, Яновського, Бажана, Малишка, Остапа Вишню, тобто тих чудом уцілілих, котрі й у пеклі тоталітаризму підтримували честь і високість **українського слова**» [Гончар 2004, с. 465]; «... Загляньте в душу Тичині, або Яновському, чи тому ж Довженку – як їм було жити в підрежимному, карцерному світі та ще й боронити **рідне слово**?» [Гончар 2004, с. 380]. У цих уривках роздуми автора від першої особи апелюють передусім до власного бачення, власної позиції. Проте уживання форм дієслів 2 особи однини проектує висловлювання на читача, співрозмовника і виконують функцію заохочення, побажання.

Кульмінативну функцію виконують афоризми, за допомогою яких письменник привертає увагу до негативних явищ у сучасній літературі: «Як багато в **сучасній українській прозі** наївностей, ненатуральностей,

інфантильності... Лопухи красивостей забивають навіть паростки справжнього» [Гончар 2003, с. 54]; «Література не може дозволити собі бути грубою, вульгарною. Вона має творитись **мовою чистою**, як Святе Письмо. Це розуміли наші класики» [Гончар 2004, с. 454]. Олесь Терентійович дискутує з тими літераторами, які вважають, що «українську інтелігенцію, мовляв, засліплює “магія українства”, що ми закомплексовані на любові до України і що нас, мовляв, сковує “внутрішня несвобода”, – тобто осуджується якраз те найкраще, найцінніше, що є в інтелігенції, – вірність Україні, **любов до мови**, до вікових традицій...» [Гончар 2004, с. 474]. Безапеляційність окремих положень письменника підкреслена уживанням інфінітивних дієслівних форм, використанням слів *не може, має (повинна)*. При аналізі змісту висловлювань опонентів, з якими дискутує письменник, ужито форми 3 особи однини і множини, використано емотивний потенціал прикметників найвищого ступеня порівняння.

Відданий поборник усього антиукраїнського, пристрасний захисник рідної мови, Олесь Гончар знаходить підтвердження своїх переконань у висловлюваннях попередників. Інформативну функцію виконують прецедентні тексти, використані письменником у щоденникових записах. Це, зокрема, цитати Івана Огієнка з книги «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» [Гончар 2002, с. 234], німецького філософа, фольклориста, письменника, мислителя Йогана-Готфріда Герда [Гончар 2004, с. 530], доньки Іван Франка: «Полтава – мати співучої милозвучної української мови, родомісто красунь-українок» (дочка Франкова про Полтаву) [Гончар 2002, с. 426].

Актуалізуючу й оцінну функції виконують щоденникові записи, які привертають увагу до актуальних питань еколінгвістики, зокрема екології рекламних та інформаційних написів: «У парку напис: “Вдячні Вам за збереження зелених насаджень!” Чудово! Це замість усяких погроз із штрафами» [Гончар 2002, с. 236].

Письменник порушує проблеми вітальності української мови і культури, під якою зазвичай розуміють життєспроможність, «здатність мови розвиватися, змінюватися або зберігати структурні і, головним чином, функційні якості...» [Андрієнко 2011]: «Шовіністи, українофоби (типу Солженіцина) стараються з усіх сил ставити хрест на **українській мові**. Не спішіть, панове асимілятори й колонізатори! Мова Шевченкова перебуде, переживе усіх вас і не тільки своєю довговічною літературою, багатством красного письменства; переживе ваше каркання навіть звичайна коломийка, яка так весело й дотепно дзвенить нині над Карпатами!.. Звичайно, небезпека для мови існує. Суржикування, чиновницьке оказенення, збіднення образної системи, примітивізація понять... Але ж для чого ми – інтелігенція? Бути постійно на варті чистоти мови, збагачувати її всебічно, повертати їй первісну естетичну красу, мудрість, милозвучність – ось наше національне завдання» [Гончар 2004, с. 531]; «Мово, будь! Мово, живи і живи!» [Гончар 1993, с. 71]. Це висловлювання-гасла, які спонукають усіх пересічних мовців і національно свідому інтелігенцію берегти і захищати українське слово. Накопиченням дієслів доконаного виду підкреслено впевненість у своїх переконаннях, безапеляційність, аксіоматичність, що доповнена формами дієслів наказового способу, уживаних у гаслах.

Цю ж думку продовжують висловлювання-заперечення, що виконує стверджувальну функцію («Ні, Україна, українська культура не зникне, не буде поглинута, мов Атлантида, морем стандартизації. Хоч декому й хотілося би

цього» [Гончар 2002, с. 326]; висловлювання-докази, серед яких важливу функцію виконують окличні речення («Українських пісень уже записано 700 тисяч! З якою силою виявив себе тільки у цьому геній нації! Такий Божий дар дано народові... І як можна говорити після цього про його якусь неповноцінність, закомплексованість... Доля наша трагічна – це інша річ. А від Бога нам відпущено і розуму, й чуття прекрасного не менше, ніж народам, що стали гордістю людства» [Гончар 2004, с. 332]; «Прекрасна мова нашого народу не загине, ні!» [Гончар 1993, с. 74]; висловлювання практичного спрямування («Маємо відродити в наших сучасних українцях і українках генетичну пам'ять, почуття гордості, маємо і до збайдужілих їхніх душ торкнутися **запашистим свшан-зіллям рідного слова**» [Гончар 1993, с. 69]).

Упродовж усього життя Олесь Гончар небайдуже ставився до питань мовного будівництва і мовної політики в Україні. Закон Верховної Ради УРСР 17 квітня 1959 року «Про зміцнення зв'язку школи із життям», за яким дозволяють вивчати українську мову за вибором батьків, коментує так: «Справді. Хіба не дискримінація» [Гончар 2002, с. 409]. Коли в Палаці культури «Україна» в Києві на врученні ордена Дружби народів усі урочистості відбуваються російською мовою, письменник зауважує: «На всіх урочистостях **жодного українського слова!** Нічого собі дружба!.. А **мова** – наче заборонена, наче валуєвський указ воскрес. І ніхто не найшовся підказати, нагадати...» [Гончар 2003, с. 154]. Такий стан речей письменник називає розгулом валуєвщини [Гончар 2003, с. 197]; підкресленою зневагою «іногородців» до мови самих аборигенів (хоча серед делегатів цих самих аборигенів – переважна більшість) [Гончар 2003, с. 250]; наче не в столиці України діється [Гончар 2003, с. 462]; як у завойованій країні [Гончар 2003, с. 373].

Ці та інші роздуми письменника акумульовано в записі: «Статус державності потрібен **нашій мові**, щоб після згубних браконьєрських літ повернути їй природну роль і престиж, повністю забезпечити їй право на життя у всіх сферах, на всіх рівнях» [Гончар 1993, с. 68].

Чимало афоризмів Олесь Гончара, його сентенцій виконують номінативну функцію, сенс якої вбачаємо в тому, щоб охарактеризувати сутність мови, назвати її основні ознаки. Письменник передусім переконує, що мова – генетичний код нації: «Відомо, що навіть математичні абстракції несуть на собі карб національного генія народу. А яке ж може бути мистецтво без цього? Мова?» [Гончар 2002, с. 351]. Він обстоює думку, що мова етносу тісно пов'язана з історією і культурою народу, у ній закодовані норми поведінки особистості й моральні якості її: «**Мова** для нас, українців, – це не тільки засіб спілкування. За сучасних обставин вона щось значно більше! Для нас **мова** – це й пам'ять, і честь, і гідність; для народу нашого **мова** – це саме життя. Бути чи не бути? Вирішується через життєвість мови, через самосвідомість її носіїв. І хоч як прикро буває, я все ж вірю в силу нашої мови, в її майбутнє» [Гончар 2003, с. 580]. Мова ідентифікує народ, не випадково в давній мові лексема *народ* нерідко замінювалася номеном *мова*: «Раніше, скажімо, в часи Київської Русі, **слово “мова”** було рівнозначне ще й поняттю “народ”. Збереглося це значення й пізніше: “нашествие двенадцати языков”... Отже, **мова** – народ!» [Гончар 2003, с. 542].

Історія знає немало таких випадків, коли свою самобутність треба відвойовувати за допомогою зброї. Проте мова зберігає, передає від покоління до покоління культурні надбання етносу й об'єднує мовну спільноту як націю: «Це я вважаю явищем феноменальним: не так меч, як творчий геній народний,

мова, пісня втримали народ як націю, як спільноту духовну» [Гончар 1993, с. 10].

У мові відображено ментальність народу: «Відтоді, як десь на Хортиці перед уважно притихлим січовим товариством розкотились могутні речитативи щойно складеної котримось із сивовусих козацьких Гомерів величної думи, відтоді, як перед ярмарковим людом з'явилась на кону створена спудеями Києво-Могилянської академії іскриста й дошкульна інтермедія, відтоді, як озвалась Україна вогнистими памфлетами Вишенського, вилила свій роздум у важкуватих, проте сповнених найзначнішої філософської мислі віршах гуманіста Григорія Сковороди, а XIX сторіччя явило світові нову велику літературу – літературу Кобзаревих вершин, – відтоді й понині на всіх історичних шляхах **українське слово** було речником духу народного, співучим і чистим виявом сили народу, його ідеалів, його вдачі, його мужності і незламності. В умовах гніту й утисків, в умовах безнастанної визвольної боротьби нашої літературі не до того було, щоб бавитись у декадентські іграшки» [Гончар 1993, с. 16]. Дієслівна метафорика цього вислову поєднана з влучними й образними епітетами, номенами, властивими для урочистого стилю мовлення, передана ритмікою синтаксично складного й об'ємного періоду.

Естетизація мови як засобу спілкування свідчить про підвищення культури народу, удосконалення її як одного з культурних надбань: «Кожна мова, більша чи менша, належить до загальнолюдських цінностей – ось на чому хотілося б наголосити. У визнанні цього – справжній гуманізм нового часу» [Гончар 1993, с. 70]. Тлумачення мови шляхом добору дорогих і близьких для українського народу аналогів є ще одним доказом того, що мова – духовне багатство народу: «Найвищі слова на уславлення рідної мови не будуть завеликі, не будуть занадто високі. Іноді чуємо: **мова** – духовний код народу, – і є в цьому правда. Мова вдосконалює серце і розум народу, розвиває їх, і це правда теж» [Гончар 1993, с. 75]; «Мова – душа кожної національної культури, наснажливе й нічим не замінне джерело її розвитку, і кому вже, як не нам, письменникам, – та й хіба тільки нам, – вболівати за це» [Гончар 1993, с. 268]. Сучасний стан розвитку рідної для письменника мови спонукає його до визнання поліфункціональності як найвищого рівня розвитку: «Українська літературна мова, це варто підкреслити, постає нині в усьому блиску лінгвістичної культури, і ніяких нема підстав цієї мови соромитись. Як і кожна повноцінна мова вона годиться і для школи, і для студентської аудиторії, годиться як для будня, так і для свята. А між тим декому доводиться пояснювати, що зневажати мову свого народу – це означає, крім усього іншого, виказувати свою власну обмеженість, декотрим мова наша здається “неперспективною”, як здавались “неперспективними” оті вікові полтавські та інші села, що годують нас хлібом» [Гончар 1993, с. 269].

Ставлення до рідної мови так чи так характеризує людину, свідчить про моральні якості особистості. Тому вважаємо, що афоризми про роль рідної мови у формуванні особистості виконують передусім характерологічну функцію: «Якщо людина не вірить у повноцінність своєї мови, вона не вірить у свою власну повноцінність, така мусить вважати себе людиною другого сорту» [Гончар 2002, с. 338]. Відштовхуючись від думки німецького педагога, ліберального політика Адольфа Дістервега («Мова для людини священна. Посягати на неї, пограбувати її – означає посягати на корінь життя людини» [Гончар 2002, с. 409]), Олесь Гончар стверджує: «По ставленню до рідної мови можна судити про моральний інтелектуальний рівень людини» [Гончар 2002, с. 409]; «Той, хто відірвався від свого народу, вмирає ще за життя» [Гончар 2002,

с. 343]; «Зостатися без почуття до свого рідного – до своєї мови, культури – це означало б зостатися з порожньою душею» [Гончар 2002, с. 408]; «Людина, яка зреклася **мови** і вірувань батьків, у принципі готова на все. Чи не тому газети рясніють фактами аморальних виявів?» [Гончар 2003, с. 360].

Метамовну (металінгвістичну) функцію афоризми виконують тоді, коли в них одні слова чи вирази використовуються для пояснення інших [Карпенко 2004, с. 778], коли внаслідок коментування автора встановлюються діалогічні відношення, що виражають особистісний, інтеріндивідуальний та інтеракційний характер. Як варіант інформаційної функції, метамовна функція поширена в мемуарно-щоденниковій прозі з елементами стилізації.

Зокрема, констатуючи глобалізаційні процеси в мовах і культурах світу, Олесь Гончар указує на мовні спільності, сутність яких роз'яснює за допомогою вставлених конструкцій, що дає можливість авторові конкретизувати висловлювання й донести свою позицію читачеві, увиразнивши опозицію *перспективно – неперспективно*: «Раз у раз зустрічаються **спільності мовні** (латинські або слов'янські корені), спільності в традиціях, звичаях, мелодіях... Все ж ми більшою своєю частиною, найсуттєвішою (і, може, найперспективнішою), належимо до західної цивілізації» [Гончар 2003, с. 68]; чи, наприклад, наголосивши на частковій вербалізації явища: «**Японська мова** (стара) має гармонію голосівок (голосних), подібних як в тюркських мовах, зокрема і в угорській. І множину будує як декотрі з полінезійських (бук-бук-книги). Це вказує на походження японців (сліди в мові)» [Гончар 2003, с. 137].

Метамовну функцію покладено на відокремлені та уточнювальні члени речення, при вживанні яких висловлення потрактовується як індивідуально авторська позиція того, хто говорить чи пише, виражаючи світоглядно-культурне значення, на відміну від інших тлумачень цього питання: «Дух оновлення життя – він таки відчувається. Доля **рідної мови** хвилює багатьох» [Гончар 2004, с. 146]; «Крім мов окремих, національних, ще є **мова вселюдська** – мова серця, мова душі» [Гончар 2003, с. 136].

Діалогічні відношення з читачем встановлюються у висловлюваннях, до складу яких включено чужу мову чи думку відомих передових культурних діячів, що супроводжується поданням свого ставлення до неї: «**Українська народна пісня**, безперечно, належить до естетичних художніх вершин світової культури. Пісенні шедеври України сміливо можна поставити поруч з художніми шедеврами античності. І це не перебільшення. Навіть Бетховен, такий європеєць, розумів, що пісень, рівних українським, в Європі нема» [Гончар 2003, с. 256]; «“Сяє вдалечі якийсь промінь порятунку: святе слово любов”. **Слово** – подарунок Бога людині. Це все Гоголь!» [Гончар 2004, с. 230].

Пряме називання своїх опонентів, з якими автор дискутує, нерідко набуває іронічного (а нерідко й саркастичного) характеру, що актуалізує опозицію *відчуження мови – гармонійний розвиток мов*: «Лиш **бюрократичне тупоумство** здатне на те, щоб протиставляти мови, вносити ворожнечу в шкільні класи, штучно викликати відчуження між культурами народів, чий гармонійний розвиток мав би бути необхідною умовою життя у багатонаціональній країні» [Гончар 1993, с. 61]; сприяє синхронізації подій: «Наперекір душителям підступним, жорстоким, як і в часи Наливайка, – боротьба за **рідне слово** почалась!» [Гончар 2004, с. 109].

Опозиційні відношення нерідко висловлено завдяки виокремленню ставлення до мови двох категорій мовців. З одного боку, тих, хто ревнісно береже її скарби, а з іншого, тих, хто ставиться до цього байдуже й нерідко

забруднює мову. У наведеному нижче крилатому вислові Олесь Гончар уміло передав опозиційні відношення понять *великодня мова – лихослів'я; інтелігенція – весь народ*: «**Слово** – категорія моральна. Українська пісня свідчить про чистоту й цнотливість нації. Я виріс у хаті, де не було лихослів'я, де навіть чёркання (згадувати чорта) вважалося гріхом. Загидила Україну матерщиною Московія. Солдатчина. Табори-гулаги. Майбутня Україна від цього (вірю!) очиститься! Буде – як у пісні. Буде великодня...» [Гончар 2004, с. 454]; «Будемо не байдужі – ось тоді мова житиме. Не тільки інтелігенція, не тільки письменники – весь народ наш має вболівати за рідне слово: кожен із нас має гордитися своєю чудовою мовою, бути закоханим у неї, адже вона того варта!» [Гончар 1993, с. 79].

Встановленню діалогічних відношень сприяє також уживання питальних чи риторично-питальних речень, завдяки яким у висловлюванні вияскраплюються стверджувально-заперечні відношення: «Але хіба в **слові простому, основному**, як і в барвах Катерини Білокур, менше виявляє себе український дух?» [Гончар 2004, с. 401]. Ці відношення також наявні в заперечних конструкціях: «Ні, багато ще в Україні тих, хто дорожить **рідним словом**, рідною літературою...» [Гончар 2004, с. 187].

Щоб розвіяти міф про бідність лексичного запасу української мови, незначні синонімічні та антонімічні засоби вираження, письменник удається до риторичних запитань, за допомогою яких реалізує свої прагматичні наміри, спрямовуючи увагу читача в потрібне русло: «Чуємо деколи, що **мова наша** не багата нюансами, не така витончена, як, скажімо, мова французька. Але звідки ж тоді в українських піснях оця естетична чистота, цнотлива краса, рідкісна милозвучність? Звідки таке багатство поетичної символіки і оця мистецька довершеність, музичність образів, що приваблювали і Бортнянського, і Бетховена, і Лисенка, і ще багатьох композиторів-класиків і сучасних!» [Гончар 1993, с. 77].

Висновки. Загалом афоризми Олесь Гончара про мову – це ключ до розуміння авторського бачення сутності мови і слова, їхньої функції в житті української спільноти, у розбудові незалежної держави, це боротьба за потужність і життєздатність української мови як засобу спілкування. Афоризми письменника, його сентенції виконують репрезентативну функцію, бо демонструють передусім ставлення автора до мови, оцінку, бо подають оцінку літературної творчості багатьох українських письменників. У крилатих висловах майстра слова сконцентровано увагу читача на основних питомих ознаках української мови, звернено увагу на найактуальніші проблеми сьогодення. Тому ці висловлювання виконують кульмінативну, акумулятивну і актуалізуючу функції.

Афоризми Олесь Гончара виконують естетичну функцію, що дозволяє передати суб'єктивне ставлення до повідомлюваного. Серед афоризмів немало таких, у яких закладено характерологічна та номінативна функції. Метамовну (металінгвістичну) функцію афоризми виконують тоді, коли в них одні слова чи вирази використовуються для пояснення інших, коли внаслідок коментування автора встановлюються діалогічні відношення, що виражають особистісний, інтеріндивідуальний та інтеракційний характер.

ЛІТЕРАТУРА

Андрієнко, Л. О. (2011). Вітальність мови як соціолінгвістична проблема. [У:] *Життя у слові*. 36. наук. праць. Київ, с. 274–275.

- Афоризм*. URL: <http://surl.li/heygm> (дата запису: 09.02.2023).
- Галич, В. М. (2004). *Олес Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності*. Київ, 816 с.
- Гнатюк, І. С. Афоризм. [У:] *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Афоризм> (дата запису: 09.02.2023).
- Гончар, О. Т. (2002). *Щоденники*. У 3 тт. Т. I (1943 – 1967). Київ, 455 с.
- Гончар, О. Т. (2003). *Щоденники*. У 3 тт. Т. II (1968 – 1983). Київ, 607 с.
- Гончар, О. Т. (2004). *Щоденники*. У 3 тт. Т. III (1984 – 1995). Київ, 606 с.
- Гончар, О. (1993). *Чим живемо: на шляхах до українського Відродження*. Київ, 400 с.
- Гриценко, П. (2012). 12 міфів про українську мову [інтерв'ю з дир. Ін-ту укр. мови НАН України Павлом Гриценком, проф. каф. укр. мови НУ «Києво-Могилянська академія» Ларисою Масенко та доц. каф. укр. мови НУ «Львівська політехніка» Іриною Фаріон; записала Наталія Васюнець]. [У:] *Експрес*, 67 (21 – 28 червня).
- Загнітко, А. П. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*. Донецьк, т. 1, 402 с.
- Ігнат'єва, С. (2017). Метафоричні моделі пам'яті в щоденниковому дискурсі. [У:] *Філологічні студії Криворізького державного педагогічного університету*, 16, с. 342–351.
- Карпенко, Ю. О. (2004). Функції мови. [В:] *Українська мова: енциклопедія*. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (редкол.). Київ, с. 777–778.
- Лінгвістичні афоризми та образні вислови* (2021). Одинцова, Г., Одинцова, Ю. (упоряд.). Тернопіль, 168 с.
- Марусик, Т. (2022). *30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну*. Київ, 464 с.
- Мовчан, П. (2022). *Вертикаль слова: статті, передмови, інтерв'ю*. Київ, 608 с.
- Олійник, О. (1994). *Світ українського слова*. Київ, 416 с.
- Сироїд, І. В. (2007). Внесок Олеся Гончара у процес відродження та розвитку української мови. [У:] *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 35, с. 221–224.

REFERENCES

- Andriienko, L. O. (2011). Vitalnist movy yak sotsiolinhvistychna problema [Language vitality as a sociolinguistic problem]. [U:] *Zhyttia u slovi*. Zb. nauk. prats. Kyiv, s. 274–275. (in Ukrainian)
- Aforyzm* [Aphorism]. URL: <http://surl.li/heygm> (data zapytu: 09.02.2023). (in Ukrainian)
- Halych, V. M. (2004). *Oles Honchar – zhurnalist, publitsyst, redaktor: evolutsiia tvorchoi maisternosti* [Oles Honchar – journalist, publicist, editor: evolution of creative skill]. Kyiv, 816 s. (in Ukrainian)
- Hnatiuk, I. S. Aforyzm [Aphorism]. [U:] *Velyka ukrainska entsyklopediia*. URL: <https://vue.gov.ua/Aforyzm> (data zapytu: 09.02.2023). (in Ukrainian)
- Honchar, O. T. (2002). *Shchodennyky* [Diaries]. U 3 tt. T. I (1943 – 1967). Kyiv, 455 s. (in Ukrainian)
- Honchar, O. T. (2003). *Shchodennyky* [Diaries]. U 3 tt. T. II (1968 – 1983). Kyiv, 607 s. (in Ukrainian)
- Honchar, O. T. (2004). *Shchodennyky* [Diaries]. U 3 tt. T. III (1984 – 1995). Kyiv, 606 s. (in Ukrainian)
- Honchar, O. (1993). *Chym zhyvemo: na shliakhakh do ukrainskoho Vidrozhennia* [How we live: on the way to the Ukrainian Renaissance]. Kyiv, 400 s. (in Ukrainian)
- Hrytsenko, P. (2012). 12 mifiv pro ukrainsku movu [12 myths about the Ukrainian language] [interview z dyr. In-tu ukr. movy NAN Ukrainy Pavlom Hrytsenkom, prof. kaf. ukr. movy NU «Kyievo-Mohylianska akademiia» Larysoiu Masenko ta dots. kaf. ukr. movy NU «Lvivska politekhnika» Irynoiu Farion; zapysala Nataliia Vasunets]. [U:] *Ekspres*, 67 (21 – 28 chervnia). (in Ukrainian)
- Zahnitko, A. P. (2012). *Slovyk suchasnoi lnhvistyky: poniattia i terminy* [Dictionary of modern linguistics: concepts and terms]. Donetsk, t. 1, 402 s. (in Ukrainian)
- Ihnatieva, S. (2017). Metaforychni modeli pamiaty v shchodennykovomu dyskursi [Metaphorical models of memory in diary discourse]. [U:] *Filolohichni studii Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 16, s. 342–351. (in Ukrainian)
- Karpenko, Yu. O. (2004). Funktsii movy [Language functions]. [V:] *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Rusanivskiy V. M., Taranenko O. O., Ziabliuk M. P. ta in. (redkol.). Kyiv, s. 777–778. (in Ukrainian)
- Linhvistychni aforyzmy ta obrazni vyslovy* [Linguistic aphorisms and figurative expressions] (2021). Odyntsova, H., Odyntsova, Yu. (uporiad.). Ternopil, 168 s. (in Ukrainian)
- Marusyk, T. (2022). *30 rokiv Nezalezhnosti: movni akty, yaki zmyniuut Ukrainu* [30 years of Independence: language acts that change Ukraine]. Kyiv, 464 s. (in Ukrainian)
- Movchan, P. (2022). *Vertykal slova: statyi, peredmovy, interv'iu* [Vertical word: articles, forewords, interviews]. Kyiv, 608 s. (in Ukrainian)
- Oliinyk, O. (1994). *Svit ukrainskoho slova* [The world of the Ukrainian word]. Kyiv, 416 s. (in Ukrainian)

Syroid, I. V. (2007). Vnesok Olesia Honchara u protses vidrozhennia ta rozvytku ukrainskoi movy [Oles Honchar's contribution to the process of revival and development of the Ukrainian language]. [U:] *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 35, s. 221–224. (in Ukrainian)

*Подано до редакції 28.02.2023 року
Прийнято до друку 02.04.2023 року*